10 2017

Kako govoriti o prekarnih zgodovinah iz prekarnega položaja?

Oblike znanja. Nič ni dano …

Katja Kobolt

Migracije so "zapletena tekstura …., nenehno proizvajana in reproducirana skozi podružabljanje, ki ga končno želimo spremeniti (Labor Migration, 2014: 21).1

Delavec, delavka na začasnem delu v tujini/Gastarbeiter/gastarbajter – figura, bojda pripadajoča evropski preteklosti, slikana na najbolj (ne)mogočih ozadjih: delo, zakonodaja, družba in družbenost, ekonomija, zgodovina, geopolitika, osebno. Prekinjena začasnost pogojev dela in življenja delavk in delavcev na začasnem delu v tujini, jasno izpostavljena v slovenski različici zloženke *Gastarbeiter* z "začasnostjo" in "delom", pogosto služi za ozadje orisa te figure, pa tudi za konstrukcijo subjektivitet, domnevno bolj določenih z njihovo zunanjostjo kot pa z lastno voljo.

"Migracije so, kot redko kateri drug družbeni fenomen, oblikovane skozi javno proizvedene in deljene podobe, interpretativne obrazce in politične kategorizacije", poudarajajo uredniki kataloga projekta *Crossing Munich*, ki je v letih 2007-2009 v Münchnu predstavil prispevke s področja umetnosti, znanosti in aktivizma na temo migracij (Bayer/Engl/Hess/Moser 2009: 89) 2. Slabih deset let kasneje, ko so, zaradi vse bolj zaostrenih globalnih neenakosti in vojn, ki se bijejo z različnimi, nikakor ne samo vojaškimi sredstvi, milijoni postali "begunci in begunke", smo ponovno priča, kako se podobe in pomeni migracij, oblikovani in širjeni prvenstveno v množičnih medijih, križajo z družbenimi, zakonskimi in političnimi koncepcijami, ki vplivajo na subjektivitete in jih omejujejo.

Migracije so res "*conditio humana* in generator družbenih sprememb" (Hess 2015:51), ker pa se odvijajo in tudi prikazujejo znotraj (koncepta in prizorišča) nacionalne države, so hkrati tudi eno od osrednjih kolesc tehnik vladanja in oblasti, predvsem preko razlikovanja med tistimi, ki pripadajo "nacionalnemu telesu" in jim načelno pripada moč reprezentacije (npr. skozi institucije reprezentativne demokracije), in onimi, ki ne pripadajo in nimajo možnosti javno artikulirati svojega glasu: obdavčenje DA, politična reprezentacija NE. Socialna država je služila in služi kot prvenstveni reprezentacijski okvir mišljenja in predstavljanja zgodovinske figure delavk in delavcev na začasnem delu v tujini, predvsem od tako imenovanih bilateralnih sporazumov o regulaciji zaposlovanja od petdesetih let 20. stoletja naprej.

Ti sporazumi so sicer do neke mere uspeli vplivati na delovne migracije v "Marshallovi Evropi". Vendar pa so bili pravzaprav bolj odgovor na dejanske spontane delovne migracije, ki so se odvijale že pred njimi oziroma kljub njim, ne pa dejanski rekrutivni mehanizmi migracij. Socialistična federativna republika Jugoslavija je s podpisom bilateralnih sporazumov o regulaciji zaposlovanja z Zvezno republiko Nemčijo želela predvsem vplivati na regulacijo delovnih migracij, pa tudi vojaških obveznikov. Obenem je Jugoslavija na ta način poskušala svojim delavkam in delavcem na začasnem delu v tujini zagotoviti več pravic, pa tudi začasno rešiti problem nezaposlenosti v procesu modernizacije, predvsem neindustrializiranih regij. Hkrati pa je država želela okrepiti gospodarske vezi predvsem z zahodnimi ekonomijami in tržišči, pa tudi upala na uvoz deviz preko bančnih nakazil delavk in delavcev na začasnem delu v tujini, kar pa se je le deloma izpolnilo. (Ivanović 2016)

Figura *gastarbajterja* se vse prevečkrat jemlje za prosojno in dano ter je očitno (bila) predmet različnih režimov resnice (Foucault 2001), ki migrantom pogosto in vedno znova jemljejo avtonomijo. V katalogu razstave *Jugo moja jugo* (*Juga moja juga*) ki je lansko leto v Muzeju zgodovine Jugoslavije v Beogradu predstavila predmete, arhivski material, medijske vsebine in pričevanja o delovnih migracijah iz socialistične Jugoslavije, beremo: "Gastarbajter je predvsem nekdo, ki je v šestdesetih letih 20. stoletja in na začetku sedemdesetih odšel na delo v tujino, s ciljem v najkrajšem možnem času zaslužiti čim več, da bi tako rešil nekatere eksistenčne probleme v svoji domovini. Delavci na začasnem delu v tujini niso imeli namena naučiti se jezika tuje dežele, osnovati družine ali si ustvariti popolnoma novo življenje zunaj – imeli so namen vrniti se v domovino. Zato so negovali tesne kontakte z njo in se čutili v prvi vrsti državljane Jugoslavije in ne države gostiteljice. Kasnejše migracije oziroma ljudi, ki so Jugoslavijo zapustili v devetdesetih letih 20.stoletja, nikakor ne moremo označiti za *gastarbajterje*" (Ivanović 2016: 1).

Gastarbajterji so ne le aktivno prispevali k razvoju gospodarstev držav gostiteljic, ampak so, predvsem v povojni Avstriji in Nemčiji, uničenih zaradi genocidalnega nacističnega režima in vojne, pomembni tudi v družbenodemografskem smislu.3 *Gastarbajterji*, njihovi otroci in sodobniki tvorijo srčiko sodobnih postmigracijskih družb.4 Razred, etničnost, rasa, narodnost, spol,5 pa tudi drugi pozitivni atributi obeležujejo prežemajo telesa *gastarbajterjev*, ki so, sedaj upokojeni, orali gladino milijonom, ki danes utelešajo novo mobilnost delavcev6: strokovnjaki in strokovnjakinje, nekvalificirani delavci in delavke na začasnem, sezonskem in tudi rednem delu v tujini, (mali) podjetniki in podjetnice ter vrsta drugih pojmov se uporabljajo za označevanje ljudi, ki se (pre)selijo zaradi dela. Večina izrazov poudarja "delovno" bazo in domnevni *telos* ljudi, ki se selijo zaradi dela: npr. tuji delavci/ke ("*ausländische, migrantische Arbeitskräfte*"), mednarodno osebje (*expats*). Da bi se opozorilo na mobilnost teh delavcev/delavk, se velikokrat uporablja vrsta pridevnikov, ki poudarjajo tujost, kakor so pojmi *Ausländer*in* (tujec/tujka), *ausländische*r Mitbürger*in* (tuji so/državljani/državljanke) ali "ljudje z migracijskim ozadjem" (*Menschen mit Migrationshintergrund*). Predvsem slednji opozarja na migrantsko zgodovino samih migrantov ali njihovih družin oziroma na njihovo večjezično poreklo, kot denimo termin "NDH" (*nicht deutsche Herkunftssprache* / nenemški materni jezik), ki se uporablja v uradnem nemškem birokratskem jeziku izobraževalne politike, z namenom omogočiti šolam finančno pomoč in ustrezen kadrovski ključ, ki bi učenke in učence podprl v njihovem pridobivanju znanja nemškega jezika. Celo pojem *Mehrheimische*, ki pomeni dobesedno "tiste z več domovinami" in ki ga promovirajo nekateri kritični raziskovalci migracij v želji podpreti bolj pozitivne interpretacije "hibridnosti" migrantov, na koncu opozori le na "drugačnost" ljudi, ki trenutno predstavljajo v Nemčiji petino v nekaterih urbanih centrih, znotraj določenih starostnih skupin, predvsem v tisti pod petimi leti, pa celo dve tretjini celotne populacije.7
A kdo pravzaprav so *gastarbajterice in gastarbajterji*? Kako so to postali? Kaj lahko (in ali to sploh lahko) izvemo iz načinov njihove migracije o sodobnih delovnih migracijah? Kaj in kako se lahko naučimo od samih *gastarbajteric in gastarbajterjev* o poteh sodobnih migracij (poteh, po katerih hodi tudi avtorica pričujočega besedila) ter o postneoliberalnih postmigracijskih (evropskih) družbah? Kakšni so odgovori na ta vprašanja, če jih iščemo znotraj umetnosti? Pa tudi, kakšno bi iskanje odgovorov znotraj umetnostnega polja sploh lahko bilo? To so le nekatera izmed vprašanj, ki tvorijo os kuratorske/umetniške/izobraževalne platforme z naslovom *no stop non stop* (2016–2018), izhajajoče iz petdesete obletnice Bilateralnega sporazuma o regulaciji zaposlovanja med zahodno Nemčijo in socialistično Jugoslavijo.8

|| « ... »

no stop non stop se je razvil iz feminističnega prijateljstva, ki je spodbudilo tudi nastanek publikacije *GUESTures/GOSTIkulacije* o umetniškem projektu Margarete Kern in predstavitev v Münchnu znotraj projekta *Živi arhiv* (*Living Archive*).9 Umetniški projekt Margarete Kern in feministične kuratorske metode, ki sem jih raziskovala in z njimi delovala teoretično in praktično tudi v okviru Red Mined kuratorskega kolektiva in festivala Mesto žensk, so me napotile k produktivnemu in kritičnemu delu z migracijami in postmigracijskimi družbami skozi umetnost ob javni obeležitvi tako imenovanega *gastarbajterskega* sporazuma

med socialistično Jugoslavijo in zahodno Nemčijo.

GOSTIkulacije so omogočile svojevrsten oder za ustno zgodovino prve generacije jugoslovanskih delavk, ki so se s pomočjo sporazuma o regulaciji zaposlovanja in torej na javno/državno-zasebno/industrijsko organiziran način napotile na začasno delo v zahodnonemška telekomunikacijska podjetja. Način, s katerim je Margareta Kern z *GOSTIkulacijami* približala to znanje, je podoben metodam in strukturi *Živega arhiva*. *GOSTIkulacije* postavljajo arhivski in dokumentarni material ob bok video umetnosti preko različnih "postaj (ne)delovanja" (*non/working stations*), kjer je javnost spodbujena k aktivnemu posegu v arhiv: z izbiro materiala, njegovo javno predstavitvijo (z grafoskopi in diaprojektorji), s čimer arhiv "oživi." *GOSTIkulacije* "zaživijo" še v dodatni dimenziji, kar jih odpre za javnost in umetniško instalacijo, kjer "mrtvi" arhiv spremenijo v živo znanje. Margareta Kern je znotraj projekta organizirala skupinska branja, kjer je javnost izbirala material iz arhiva in ga glasno ter javno prebirala. V okviru Münchenske različice projekta smo ta format razvile dlje s poudarkom na participatornih aspektih branja in ga nadgradile s kuriranjem skupnosti, kjer so nastajali novi prispevki za arhiv in s tem tudi nove možnosti znanja arhiva/umetniškega dela. Druženje z v Münchnu živečimi migrantkami različnih generaciji in ozadij je bil dogodek srečanja, skupnega branja iz arhiva in pogovorov o zgodovini ter sodobnosti migracij, ki jih živimo. Srečanje smo namenoma dokumentirale samo s pisnim pričevanjem, ki je postalo del arhiva in mestoma našlo pot v publikacijo *GOSTIkulacije*, za kar so sodelujoče na srečanju prejele tudi plačilo, saj arhiv z njihovimi pričevanji o doživetih migracijah in postmigracijskih izkušnjah v različnih oblikah kot umetniško delo Margarete Kern potuje naprej.[10]

Ko primerjamo pričevanja starejše generacije *gastarbajterk*, vključenih v arhiv *GOSTIkulacije*, s pričevanji žensk, ki so migrirale kasneje, lahko opazimo paradigmatski premik tako v sami produkciji kakor tudi v vladnosti. To je očitno predvsem v umiku proizvodnje tekočega traku, ki je orkestrirala koreografijo dela-življenja delavk onkraj delovnega mesta na kolektivni način (skupinsko organizirana potovanja v deželo gostiteljico in skupinska domovanja, prehranjevanje v menzah idr.), kar se dandanes v kulturah individualizma zdi skorajda nasilno, saj pomeni za vse enako. Premik je opazen tudi v vse manjšem in slabšem kolektivnem (samo)organiziranju delovnih teles (sindikatov), v katerih so bili *gastarbajterice* in *gastarbejterji* večinoma nezastopani, so pa mestoma uživali sadove njihove borbe za pravice delavcev. Hkrati je premik očiten skozi promoviranje fleksibilnega, samozaposlenega delavca/delavke podjetnika/ce in se občuti v tehnologijah ponotranjene vladnosti "današnjega razvoja postneoliberalnega avtoritarnega kapitalizma" (TJ Demos, 2017), kjer eksternalizacijo (stroškov) reprodukcije in skrbstvenega dela nosijo delavke in delavci, predvsem prve, pogosto migrantke skrbstvene delavke. Slednja oblika migracij je povezana z razredom, spolom, etničnostjo, geopolitičnim poreklom ter raso in se odvija načeloma onkraj javno reguliranega okvirja. A neregulacija je tudi neka vrsta regulacije. "Stari" Evropejci potrebujejo "nove" Evropejce in "ostale". Še posebej slednje migrante, v izvirniku Schengenskega sporazuma imenovane kot "tujce" (*aliens*), se potiska v ilegalnost in s tem na področje nekropolitike, kot to jedrnato označita Achille Mbembe (2003) in Marina Gržinić (2008).

GOSTIkulacije pripovedujejo skozi svoj izvirni material zgodbo o navidezno vzorno urejenih migracijah, ki sta jih upravljali dve suvereni državi z namenom krepitve gospodarskih vezi, katerih del je bil tudi omenjeni *gastarbajterski* sporazum. Sledeč nekaterim virom naj bi ti procesi nadomestili vojno odškodnino, ki je Zahodna Nemčija ni želela izplačati Jugoslaviji. V tem smislu sta bili državi "agentki", nosilki in posredovalki med delavci/delavkami in industrijo, ki sta poskrbeli za nemoteno izstavitev potrebnih dokumentov, organizacijo zdravstvenih pregledov (na delo v tujino so lahko odšle le mlade, zdrave ženske, ki niso bile noseče) ipd. Nato je upravljanje delavcev prevzela industrija: organizacija potovanja na delo v gostujočo državo oziroma posamezno tovarno, bivanje in hrana, vse to se je odbilo od plačila za opravljeno delo. Gordana, ena od glasov delavk v videu *GOSTIkulacije*, pove, kako je jugoslovansko predstavništvo v Berlinu ob smrti jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita naslovilo na tovarno, v kateri je delala, in na delavke ter delavce, poziv, naj Jugoslovanke in Jugoslovani spremljajo televizijski prenos pogreba. Tovarna je kajpak delavkam in delavcem prepovedala, da bi prekinili delo. Nekatere delavke in delavci, ujeti v konflikt državljanske dolžnosti in logike kapitala, so se kljub temu odločili prekiniti delo in spremljati televizijski prenos pogreba, čemur je sledil njihov

odpust z dela.

Stop. Ali ni bil eden od namenov *gastarbajterskega* sporazuma zagotoviti več socialnih pravic delavkam in delavcem na začasnem delu v tujini? To, pa tudi druga vprašanja o tem, kako delovne migracije prečijo spol, se dodatno zapletejo, ko po *GOSTIkulacijah* beremo vampirski roman *Ljudi sa četiri prsta* (*Ljudje s štirimi prsti*), za katerega je Miodrag Bulatović leta 1974 raziskoval v Nemčiji (torej v letu, ko je zaradi naftne krize izbruhnila globalna recesija) in ga objavil leto kasneje ter z njim osvojil nagrado NIN. Bulatovićeva napeta naracija magičnega realizma nas povede na slepo vožnjo od železniške postaje jugoslovanke metropole do Nemčije in nazaj. Osrednji moški karakter Marković, ki ga je rojak/trgovec s sužnji preimenoval v Marka, je sin samohranilke, ki je odrasel v revščini povojne socialistične Jugoslavije. Markovićev oče je bil vojaški godbenik v vojski Kraljevine Jugoslavije, ki je kolaborirala z nacistično Nemčijo. Po nemškem porazu je oče prebegnil v Nemčijo, kar je gotovo doprineslo h kočljivemu položaju družine.

"Domovina, ne potrebujem več tvojega imena. Domovina, dajva, poravnajva račune; jaz in ti. Vzemi, vse, kar si mi dala, najprej ime, ki ti ga vračam, ti pa me odreši svoje usode in svoje teme! Kajti proti tebi sem, domovina, ki si ogromna in brez srca, jaz pa nepomemben, od grehov načet, škodljiv v tebi, ti veliko, rdeče jabolko! Domovina, prekletstvo moje, jabolko; pusti črva, naj zleze iz tebe, ti pa rasti in zori, bodi najlepše in največje med jabolki ..." (*Ljudje s štirimi prsti,* 1976:7).

Mladi Marković, sin kolaboranta, se odloči s prijateljem spontano odpotovati, kot toliko drugih, v prenatrpanem vlaku v Nemčijo. Prijatelj ga kmalu zapusti in Markovića pogoltne vrtinec izkoriščanja, suženjstva, nasilja, kriminala, sadizma (kjer je med drugim zaznati odsev geneaologije tako imenovane "jugomafije", ki je operirala predvsem v Beneluksu, frankofonskih in nemško govorečih deželah in je temeljila na navezah bivšega osebnega stražarja Alaina Delona Stevana "Stevice" Markovića), obsedenost s preteklostjo in maščevanjem (kjer je najti paralele s poboji nacionalistično organizirane diaspore v Nemčiji, ki je veljala za teroristično organizacijo, s strani jugoslovanske protiobveščevalne službe). Markovića preganjajo tudi distopične vizije njegove bivše socialistične domovine, ki se v teku romana zaradi izkušenj izkoriščanja na Zahodu (predvsem s strani Markovićevih rojakov) spremenijo v vedno bolj utopistične.

Iz romana o migraciji *gastarbajterjev* izvemo, da je bila množična in da je potekala predvsem iz Vzhodne Evrope. Da je bila spontana in samoorganizirana. Da je bila za same migrante nevarna in krojena po zgodovinskem kopitu prisilnega dela. Institucije, organizirane s strani države, kot so zavodi za prosilce azila, so delovali po načelu samoorganiziranih centrov za nabor prisilnih delavcev, večinoma za kriminal. Podeliti nekomu pravico do plačanega dela ali mu to pravico odrekati, je očitno govorno dejanje. Tako je tudi suženjstvo performativno dejanje, ki parazitira na performanci pravnega govora. Nadalje, nosilci izkoriščanja v romanu so večinoma Markovićevi rojaki, zato se zdi, da subjektivacija v romanu ne sledi esencializaciji, vsaj ne takšni, ki korenini v nacionalnosti ali etničnosti, ampak se ta razkrije kot strukturna: ne rodiš se izkoriščevalec, suženj ali zločinec. To postaneš.

V *GOSTIkulacijah* je domovina – socialistična Jugolavija – bila ta, ki je nabirala, organizirala in poslala *gastarbajterice* na delo v zahodnonemške korporacije, kjer so se pristojnosti države večinoma končale. V *Ljudeh s štirmi prsti* pa se srečujemo skorajda izključno z moškimi *gastarbajterji*, ki nas predvsem zaradi svoje izpostavljenosti okrutno spomnijo na sodobne migrante, ženske in moške. Nacionalne socialne države so očitno odigrale majhno vlogo v njihovih migracijah, le dodale so levji delež njihovemu prekarnemu položaju, predvsem s svojim restriktivnim delovanjem na področju urejanja njihovega statusa in papirjev ter čakanjem, dolgim in neprestanim čakanjem. Celo v drugem delu romana iz leta 1977 *Peti prst. O onima koji nisu ušli u roman Ljudi sa četri prsta. Putopis.* (*Peti prst. O tistih, ki niso prišli v roman Ljudje s štirimi prsti. Potopis.*), ki je nekakšno *a posteriori* raziskovalno vodilo predhodnega romana, skorajda ni najti ženskih figur/informantk. Kakor je videti v obeh delih, tako v *GOSTIkulacijah* kot v *Ljudeh s štirmi prsti*, so se takratne delovne migracije odvijale tudi po ključu spola: ženske in moški so migrirali drugače, kar je povezno s konstrukcijami spola v

obeh deželah: v socialistični Jugoslaviji so mlade ženske in njihove družine očitno raje imele državno organizirane migracije, obenem pa je tudi zahodnonemška telekomunikacijska in elekotrehnična industrija raje zaposlovala ženske.11

Po tem, ko so migrirali, pa so tako ženske kot moški delili (stopnje) izpostavljenosti neoliberalnemu izkoriščanju. Zdi se, da so *gastarbajterke in gastarbajterji* utelešenje „naddoločenosti", pojma izpod krova Louisa Althussera: "Ko že misliš, da razumeš stebre 'določenosti', pravzaprav ne veš, kje v realnosti, pred realnostjo, se nahajaš, morda si nad-realnostjo ali pod-realnostjo. Premakniti se moraš navzgor, čez ali navzdol« (Althusser, 1980).12 Da bi se lahko učili od *gastarbajterk* in *gastarbajterjev,* se moramo najprej soočiti z njihovo "naddoločenostjo", s tem, da so bili pred realnostjo, pred "svojim časom". Prav tako moramo sprejeti, da njihove zgodbe niso dane same po sebi. Raziskovati moramo predvsem znotraj njih, izhajati iz njihovih zgodb, tudi onkraj zakonodajnih arhivov ter uradne *zgodovine*, ki trdovratno prezirajo njihovo preteklost, sedanjost in prihodnost. In pri tem moramo upoštevati reprezentacijske okvirje kot oblike znanja, ki lahko postanejo znanje samo.

Zato želimo z *no stop non stop* skupaj z umetnicami in umetniki ustvariti prostor za srečevanja evakuiranih moških in ženskih zgodovin, ki so nevidne ali naddoločene. Želimo ustvariti kontrajavnosti s potencialom preloma z obstoječim.13 Diskurz ima vedno svojo materialnost. Materialnost je lahko somatska/fizična/psihološka/ekonomska izkušnja migrantke ali migranta v skupinski situaciji, ki je še vedno določena z (mono)nacionalno nadvlado, raztezajoča se od neinteresa razumeti (in ne smejati se) vicem ali pregovorom iz drugih „kulturnih" kontekstov do očitne intersekcijskosti etničnosti, rase in reprodukcije družbenih razredov, očitne v razlikah plačanega dela in stanovanjskih razmer, če omenimo le dva primera.14

Če si prizadevamo za materialnost, emancipirano od danih narativnih okvirjev zgodovinske izkušnje oziroma „pod-nad-določenostjo", ne smemo potlačiti interrelacijskega prostora, ki ga umetnost kot praksa lahko odpre, če je le ne omejujemo v reprezentacijskih določenostih (npr. v razstavah) hipostaziranja umetnosti v „akumulirano znanje o umetnosti" in „konsumpcijski kapital" (Sholette, 2016:58). Ko se „odmaknemo od realnosti izrecno vizualnega h kreativnim procesom, osredotočenim na organizacijske strukture, komunikacijske mreže in ekonomije dajanja in širjenja«, delujemo v smeri kontra-javne sfere (Sholette, 2016:60).

Umetniška praksa in kuriranje, če jih mislimo in udejanjamo kot prostore produkcije in ne zgolj gole reprezentacije znanja, nista le boj za vidnost, ampak dogodek medrelacijskega prostora, ki je (upajmo) dovolj spolzek in nedoumljiv, da ga ni mogoče povsem zapreti v procese vrednotenja in komodifikacije.

"Ne povem vsega, postavljajo se vprašanja, ki ostajajo neodgovorjena. V filmu ne vidimo vsega. Nepopolnost ostaja. Pravzaprav mi je to precej všeč." (Bilir-Meier, 2015: 3, 5)

Literatura:

Althusser, Louis. 1962. "Contradiction and Overdetermination." V: *Notes for an Investigation, part III of For Marx*. London: Penguin Press. https://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1962/overdetermination.htm

Althusser, Louis. 2000. *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba *cf.

Althusser, Louis v intervjuju, 1980:

https://www.versobooks.com/blogs/3312-the-crisis-of-marxism-an-interview-with-louis-althusser

Bayer, Natalie in Hess, Sabine et al. (Ur.). 2009. *Crossing Munich. Beiträge zur Migration aus Kunst,Wissenschaft und Aktivismus*. München: Verlag Silke Schreiber in Crossing Munich Projektgruppe.

Bilir-Meier, Cana. 2015. „Nachdenken über das Archiv – Notizen zu Semra Ertan“
V: *Ins Bild gerückt: Interventionen gegen die dominante Bildpolitik / Stimme. Initative für Minderheiten*, 94/Spring.
http://www.canabilirmeier.com/wp-content/uploads/2015/07/Cana-Bilir-Meier_SEMRA-ERTAN-english2.pdf

Bojadžijev, Manuela. 2008. *Die windige Internationale. Rassismus und Kämpfe der Migration.* Münster: Verlag Westfälisches Dampfboot.

Bojadžijev, Manuela. 2015. „Zur Entwicklung kritischer Rassismustheorie in Deutschland seit den 1980er Jahren.“ V: Martin, Dirk und Martin, Susanne et al. (Ur.): *Perspektiven und Konstellationen kritischer Theorie*. Münster: Verlag Westfälisches Dampfboot.

Bulatović, Miodrag. 1976 [1975]. *Ljudje s štirimi prsti* [*Ljudi s četri prsta*]. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Demos, TJ. 2017. “Learning from documenta 14. Athens, Post-Democracy, and Decolonisation”. V: *Third Text*. http://thirdtext.org/demos-documenta

Foroutan, Naika, 2015. „Die postmigrantische Gesellschaft.“
http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdossiers/205190/die-postmigrantische-gesellschaft

Foucault, Michel. 2001. *Arheologija vednosti.* Ljubljana: Studia humanitatis.

Gržinić, Marina. 2008. “Euro-Slovenian Necropolitics.” eipcp 2/2008.
http://eipcp.net/transversal/0208/grzinic/en/

Hess, Sabine. 2013. „Hegemoniale Diskurs-Bilder brechen – eine kulturwissenschaftliche Kritik der dominanten Wissensproduktion zu Migration.“ V: Dogramaci, Burcu (Ur.). *Migration und künstlerische Produktion. Aktuelle Perspektiven*. Bielefeld: transcript, s. 107–122.

Hess, Sabine. 2015. “Jenseits des Kulturalismus.Ein Plädoyer für postkulturalitische Ansätze in der kulturanthropologischen Migrationsforshung.“. V: Klückmann, Matthias in Sparacio, Felicia (Ur.)Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde e.V., s. 37-64.

Ivanović, Vladimir. 2016. “Departure of Yugoslav Gastarbeiter to ‘temporary-work’ abroad.” V: Momčilović Jovanović Aleksandra, Toroman Tatomir et.al. *Yuga my Yuga. Gastarbeiter Stories.*, s. 2–19, Beograd: Museum of Yugoslav History.

Labor Migration (Ur.). 2014. *Vom Rand ins Zentrum. Perspektiven einer kritischen Migrationsforschung.* Die Berliner Blätter. Ethnographische und enthnologische Beiträge. Berlin.

Mbembé, Achille. 2003. “Necropolitics.” V: Public Culture, 15/1, s. 11–40.
https://www2.warwick.ac.uk/fac/arts/english/currentstudents/pg/masters/modules/postcol_theory/mbembe_22necropolitics22.pdf

Rancière, Jacques. 2007. *Das Unbehangen der Ästhetik*. Wien: Passagen Verlag.

Toplak, Kristina. 2017. “Artists as Mobile Professionals: Challenges To Mobility in the Transantional Art Worlds.” V: *Dve domovini / Two homelands*, 46, v tisku.

Vidović, Tea. 2016. “Postkolonijalni individualizam kao temelj intergracijske politike Europske unije.“ V: *Gastarbejteri & Migranti / Novine galerije Nova*, 28/29, s. 21–23.

Yildiz, Erol. 2009. “Migration bewehgt die Stadt.” V: *Crossing Munich. Beiträge zur Migration aus Kunst, Wissenschaft und Aktivismus.* Bayer, Natalie (et. al. ur.). München: Verlag Silke Schreiber and Crossing Munich Projketgruppe, s. 20–23.

http://www.statistik.at/web_de/statistiken/menschen_und_gesellschaft/bevoelkerung/bevoelkerungsstruktur/bevoelkerung_nach_migrationshintergrund/033241.html

https://www.bpb.de/wissen/NY3SWU,0,0,Bev%F6lkerung_mit_Migrationshintergrund_I.html

“Tito bei den Deutschen.” V: *Der Spiegel*, 24.06.1974. http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-41708344.html

1 Prevod avtorice. Migration ist „ein komplexes Gewebe ..., das laufend als Teil der Vergesellschaftung produziert und reproduziert wird, die wir schließlich transformieren wollen«. (Labor Migration, 2014:21)

2 Prevod avtorice. „Migration ist wie kein anderes soziales Phänomen durch öffentlich produzierte und zirkulierende Bilder, Deutungsmuster und politische Kategorisierung geprägt worden“ betonen die Herausgeber des Katalogs *Crossing Munich*, der zwischen 2007-2009 entstandene Beiträge zur Migration aus Kunst, Wissenschaft und Aktivismus präsentiert. (Bayer/Engl/Hess/Moser 2009: 89)

3 V času nacistične vladavine so ogromno ljudi v Avstriji in Nemčiji preganjali oziroma umorili zaradi njihove etnične pripadnosti, političnega nazora ali seksualne orientacije. Obe državi sta utrpeli tudi velike izgube moškega prebivalstva na frontah druge svetovne vojne, pa tudi zaradi njihovih posledic (vojni ujetniki itd.).

4 Medtem ko je v nemški besedi *Gastarbeiter* poudarek predvsem na začasnosti delovnih migracij (gost pride in gre), se želi s “postmigracijskimi družbami” poudariti, da so migracije lahko, in po večini tudi so, nepovratne: tako za migrante same, za družbe, ki so jih zapustili, kot za tiste, ki so jih “sprejele”. “Postmigracijska družba” (*Postmigrantische Gesellschaft*) se je uveljavila predvsem v nemškogovorečih kritičnih študijah migracij, prevzele pa so jo tudi nekatere državne institucije in agencije, predvsem izobraževalne in kulturne, kot sta Bundeszentrale für politische Bildung ali Kulturstiftung des Bundes. Substrat pojma je predstava družbe kot dinamičnega in spremenljivega fenomena, v katerem so migranti nosilci družbenih sprememb. (Foroutan 2015)

5 “Ženska je črnuh sveta”, gre pesem Yoko Ono in Johna Lennona iz leta 1972, ki jo je interpretirala tudi Jelena Vesić v svojem predavanju o epistemološkem in reprezentacijskem nasilju *Vljudno(stno) srečati drugega*, Haus der Kunst, München, 2017.

6 Mobilnost znotraj EU, predvsem mobilnost zaradi dela, podpirajo in promovirajo različni evropski dogovori in listine: „svobodno gibanje delavcev“ v Rimski pogodbi (1957), regulacije (Pogodba o delovanju Evropske unije; Direktiva 2004/38/EC o pravici do svobodnega gibanja in bivanja za državljane Unije in njihove družine na področju držav članic; EU No 492/2011 o svobodi gibanja za delavce znotraj Unije) in programi, kot je Evropski socialni sklad (Toplak 2017). Po drugi strani pa EU poskuša na vse mogoče načine (zakonodajne, politične, strukturne, finančne, arhitekturne, represivne in predvsem vojaške) omejiti dotok in mobilnost državljanov nečlanic oziroma “tretjih držav” (Toplak 2017, Bifo Berardi 2017, Vidović 2017, mdr.).

7 Statistika je povzeta po Zveznem statističnem uradu: https://www.bpb.de/nachschlagen/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/150599/migrationshintergrund-iii

8 Iniciativno sodelovanje Katje Kobolt preko Balkanet e.V. in Lothringer13 Halle München, Suze Husse/District Berlin (Berlin) in Teje Reba/Mesto žensk (Ljubljana) 2016–2018.

9 Red Mined je začel z večletnim projektom *Living Archive (*LA, 2011-2015), platformo za (pre)drugač(enje) kuratorskih in razstavnih (materialnih) praks preko feminističnih metod dela. Zagrebška izdaja LA (kot del REDacting Trans-Yugoslav Feminisms konference, 2011) se je osredotočila na političnost odnosov med feminizmom, sodobno umetnostjo in postjugoslovanskim prostorom. Ljubljansko različico (Alkatraz in Kapelica / Rdeče zore, 2012) so spodbudile feministične strategije produkcije in procesiranja arhiva sodobne umetnosti kot živega znanja, ki vpliva na politike vsakdanjega življenja. Sarajevski LA (javni prostor, 2012) so kontekstualizirale politike skupnega in javnega dobrega kot osnovne oblike družbene re/produkcije. Dunajska izdaja LA (Open Systems in VBKÖ, 2012) je kritično pristopila k odnosu med centrom in periferijo, preizprašujoč (neo)kolonizacijski domet binarne opozicije univerzalno/partikularno, ki nenehno reproducira koncepte drugosti. V Beogradu se je LA zgodil kot 54. Oktobrski salon z naslovom *No One Belongs Here More Than You* (2013), ukvarjal pa se je z vizualnimi in diskurzivnimi metodologijami raziskovanja, premišljevanja in predstavljanja (onkraj)človeške narave in oblik (družbene/politične) imaginacije. Münchenska predstavitev *GOSTIkulacij* je bila del LA projekta (Balkanet e.V., Galerie Kullukcu & Gregorian 2013). Sledeč spodbudam *Živega arhiva*, ki je ustvaril lastno skupnost kot *polis* ali kot prostor med ljudmi in za ljudi, ki se samoorganizirajo za skupno delovanje in razpravljanje o skupnem ter politični svobodi, je Red Mined v letu 2017 osnoval novo prakso: simpozij. Simpozij je predstavljen predvsem v svojem prvotnem pomenu nekakšnega *off* ali *semi*-javnega prostora, kjer se ljudje zberemo k skupnemu obedu in pijači, plesu, razpravam o določeni ali vsakdanji temi ali k enostavnemu skupnemu preživljanju časa: vendar tokrat z razliko, da je simpozij za vse. http://redmined.org/

10 Spletna stran projekta in publikacije: http://guestworkerberlin.blogspot.de/

11 Več o tej temi preberi v prispevku Margareta Kern v pričujočem izvodu Transversal.

12 Prevod avtorice: "... because when you believe that you have understood the pillars of 'determination,' you don't know where exactly you are in reality, in front of reality, it can be that you are over-reality or under-reality. You should go up, beyond, or under" (Althusser, 1980).

13 V zadnjih desetih letih so različni interdisciplinarni in umetniški projekti v nemškem in avstrijskem kontekstu aktivno delovali proti trdovratni odsotnosti potrebe po novih naracijah (Bojadžijev 2008), ki ne bi ponavljale objektivacije in marginalizacije tistih "z več domovinami" (Yildiz 2009), ampak bi jih pisali sami "brezglasni" (*speechless*) (Rancière 2007): *Kanak Attack* (1998–), *Projekt Migration*, (Köln, 2002–2006), *Xenopolis* (München, 2005), *Crossing Munich* (München, 2007–2009), *Wienwoche* (2012–), *Langer weg der Gastarbajt* (Dunaj, 2016*)*, *Decolonize Munich* (München, 2013), *Ajnhajtclub* (Dunaj, 2016), *They were, Those People, a Kind of Solution* (2016–2018), pa tudi Berlinski institut za empirične študije integracije in migracij na Humboldtovi univerzi Berlin ter Raziskovalni center za migracije in globalizacijo Univerze v Innsbrucku idr.

14 O intersekcijskosti migracij in razreda nas poučijo informacije in statistike nemškega Zveznega urada za statistiko o povezavi tako imenovanega "migracijskega ozadja" in višine dohodkov oziroma lastništva nepremečnin: če imaš "migracijsko ozadje", pomeni, da je večja verjetnost, da manj zaslužiš in živiš v manjših stanovanjih, za katere pa plačuješ večjo najemnino kot tako imenovani "bio-Nemci".
https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/MigrationIntegration/Migrationshintergrund/Tabellen/MigrationshintergrundNettoeinkommen.html
http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdossiers/205190/die-postmigrantische-gesellschaft